

ŘEČ JAKO HRA

Ve škole i při čtení se s jazykem setkáváme hlavně v psané, to jest trvalé, ale také neosobní a neživé podobě. Mluvili jsme už o tom, že jazyk má svou formální, syntaktickou stránku a stránku významovou, sémantickou. S oběma se člověk seznamuje, když se učí cizí jazyk, získává „jazykovou kompetenci“. Nejvládnějším místem jazyka je však řeč, mluvení, rozhovor. Právě tam také vystupuje třetí stránka jazyka, to, jak a k čemu ho užíváme, které se někdy říká pragmatika. Gramatika, fonetika i slovník je totiž jen souhrn pravidel a možností, které nám dovolují myslet, mluvit, psát a rozumět. Jako každá jiná možnost však i jazyk skutečně „existuje“, jen když ho někdo používá, když ho uplatňuje, když jím mluví.

Tím se jazyk nápadně podobá hře: také hra je souhrn možností a pravidel, která si hráči obvykle sami nevymysleli, nýbrž která přijímají a v rámci daných možností pak rozehrávají svoji vlastní a jedinečnou hru. Podobně jako hráči vstupují i hovořící lidé do světa pravidel řeči a rozehrávají tam jakousi hru, při níž se jednotliví účastníci svými „tahy“, to jest výpověďmi,

různé střídají. Přitom možných typů jazykových her je nepřehledně mnoho, od úplně „hravých“ přes soutěživé a bojové až po hrozivě vážné a tragické. Neboť o jazykových hrách většinou neplatí, že by byly oddělené od ostatního života, že by se do nich nepromítaly skutečné poměry ani že by jejich výsledky neměly žádné trvalé následky: právě naopak.

V jazykové hře totiž většinou nejde jen o ni samu: je vždycky zasazena do nějakých souvislostí a účastníci jí často sledují nějaké zájmy a cíle. Neboť řeč ani zdaleka není jen „předáváním informací“, jak by se ze čtení učebnic mohlo zdát. Nejčastěji si lidé povídají „jen tak“, že jsou spolu: doma, v tramvaji, v kanceláři. Protože řeč vytváří a udržuje lidské společenství. Když člověk „s někým nemluví“, může to být vážné znamení. Pak je tu řeč jako vyprávění, od pohádek až po divadlo a prózu, která nabízí chvíli v jiném světě, ve světě řečové hry. Docela jiná řeč se vede na úřadě nebo u soudu, ve škole a v obchodě, v kostele nebo mezi milenci. Proto má také jazyk bohatou zásobu slov pro různá rozmlouvání, domlouvání, zamlouvání a namlouvání, pro řečnění, žvanění a klábosení, pro polovu a přmluvu, donášení a udávání, pro nařčení, zařkávání a uřknutí, pro odmlouvání, smlouvání i smlouvu. Může se vyptat, přeptat a doptat, zapovídat a napovídat, kázat, přikázat, vykázat a odkázat, může se přetěknout nebo odřeknout. A ještě také zavolat, povolat, odvolat a vyvolat. Takže naši dávní předkové, gramatiky ani sémantiky neznalí, o jazykové pragmatice věděli dost a dost. Inu – Slovane.

Mluvili jsme už o tom, jak jazyk rozlišuje „osoby“: první, druhou a třetí. Lingvisté mluví o adresantovi, který se svou výpovědí obrací k adresátovi a mluví s ním o nějakém referens, předmětu v nejšířším slova smyslu. Také výpovědi mohou být různého druhu. Nejběžnější je výpověď označovací, denotativní, v gramatice jí odpovídá oznamovací způsob: „Okno je otevřené.“ Říká jí adresant, který něco ví, adresátovi, který to nevěděl. Nebo se tak aspoň tváří. Důraz je zde na předmětu, referentu, a vzniká tu otázka pravdivosti: je

tomu opravovat tak? Protože stejně se vyjadřuje pravda i omyl, dokonce i lež a podvod: všechny označují. Bude na adresátovi, aby si s tím nějak poradil, výpověď buď přijal nebo popřel, aby se zeptal nebo uchopil – zkrátka v rámci pravidel odpovědi, stal se sám adresantem. Označovací výpovědi charakterizují „věcnou“ řeč, bývají dlouhé a často se vyskytují v knihách, přednáškách a jiných monozích, kde je adresát odsouzen do úlohy posluchače. Tam je ovšem také otázka, kdo tím adresátem vůbec je a zda o něm adresant ví. To měl na mysli Nietzsche, když svého Zarathustru označil jako „knihu pro všechny a pro nikoho“.

Opačnou situaci ve vztahu k referentu předpokládá věta „je otevřené okno?“ Aspoň na první pohled, v prvním plánu, se tu adresant chce něco dozvědět. Ale ne vždycky: stejně se vyjádří i otázka řečnická nebo ironická, adresantovi se vůbec nemusí jednat o okno, ale chce zjistit něco jiného – třeba zda adresát rozumí česky. Taková záměna referentu je ostatně úplně běžná právě v otázkách: Emanuel Rádl často citoval, že na otázku „jak je venku?“ odpověď bude třeba „vezmi si kabát“; na dotaz „můžete mi říci, kdy jede vlak“ po pravdě řečeno nečekáme přesnou odpověď „mohu“. Naopak výpověď „můžeš otevřít okno?“ už není vlastně otázkou, nýbrž znamená skoro totéž, co věta „otevři okno!“, která je výpovědí předepisující, preskriptivní. Adresant tu vystupuje jako člověk s větší či menší autoritou, který narizuje, žádá nebo prosí, zkrátka naléhá na adresáta, protože něco chce (nebo nechce) a adresát to může způsobit. Přitom může mít adresant vůči adresátovi navrch jako šéf nebo plukovník, anebo naopak jako žebřák; může tento poměr různé stylizovat nebo předstírat, aby dosáhl svého, protože o to jde. Naopak pravda, omyl a lež tu nedávají valný smysl. Právě otázky i preskripcie bývají stručné, gramaticky ve druhé osobě a vyskytují se nejčastěji v rozhovoru.

Zvláštním druhem jsou výpovědi, které nejsou jen „o něčem“, nýbrž samy „něco“ způsobují: „mohu jít ven?“ – „můžeš“. Adresant takové performativní výpovědi je zřejmě „osoba oprávněná“, kdežto adresát může

žet zůstat zcela neurčitý: „Prohlašuji vstupu za zahájenou.“ Tento div řeči, která sama o sobě způsobí, co chceme, je v běžném životě omezen na skutečnosti smluvní, právní, konvenční; ve snech a v pohádkách se ovšem může týkat i reálných věcí. Tak král jistě malické planety vypráví Exupéryho Malému Princovi, že slunce zapadá vždycky na jeho rozkaz – musí si jen dát dobrý pozor, aby ten rozkaz vyslovil v pravou chvíli. A ještě jeden druh performativních výpovědí stojí za zvláštní zmínku, totiž slib. Vyznačuje se tím, že se děje v budoucím čase a adresant si jím vytváří nějaký závazek. Ač není příliš častý, pokládali ho lidé odjakživa za tak závazný, že se mu běžně a v mnoha jazycích říká prostě „dát slovo“. Zvláštní, že?

Vraťme se ale zpátky k rozhovoru, který je vlastní podobou řečové hry. Na rozdíl od přednášek a jiných monologů, které většinou účastníků „redukují na pouhé uši“ (F. Rosenzweig), je rozhovor daleko bohatší a obsahuje mnoho nepředvidatelného. Od člověka, který se chystá přednášet nebo psát, můžeme právně očekávat odpověď na otázku „o čem to bude?“ O rozhovoru to předem někdo říci nemůže. V tom je jeho zvláštní zajímavost – ale i nebezpečí. Ne že by ti, kdo se do rozhovoru pouštějí, nevěděli, o čem by chtěli mluvit. Jenže rozhovor sice závisí na všech a na každém, ne však na žádném z nich jednotlivě. Někdo z nich si ho nemůže předem připravit a rozmyslet, někdo předem neví, kam ho zavede.

Pokud se totiž rozhovor podaří – mohli bychom říci „ujme“ – jako skutečný rozhovor, slouží v něm jeho účastníci jen jako rozehrávači myšlenek a témat. Jakmile se však rozběhl, bude to on sám, který je neúprosně povede od jedné zápletky ke druhé ve své vlastní logice nosného tématu. A pokud se mu účastníci dokáží skutečně oddat či svěřit, doveđe je někdo, kam by se někdo z nich sám nedostal – až do té míry, že po vydatém rozhovoru si člověk těžko vzpomíná, kdo co řekl: ví jen, že to tam bylo. Právě to má na mysli Platón ve slavném místě o tření dveř a přeskočivší jiskře ze sedmého listu.

Protože je rozhovor čirou přítomností, pravým časovým dějem, nedá se v něm nic přeskočit a nic urychlit, všechno musí pokračovat přirozeným tempem a v přirozeném pořádku – a proto také nemůže být nekonečně dlouhý. Dokud byl základním místem filosofie, nemohly vznikat nekonečné tlustospisy a i filosofové se museli spokojit rozměrem Platónských dialogů. Monolog, přednáška i spis vznikl předem, ať už s papírem nebo bez něho, ale byl už předem celý hotov a promyšlen a „přednášející“ pak už jen předstírá, že ke svým posluchačům mluví: magnetofon by to zvládl za něho. Proto je tak obtížné sledovat čtenou přednášku.

Čím by rozhovor měl a mohl být, je nejlépe vidět tehdy, když se nepodaří nebo zvrhne. Nejčastější případ jsou řízené monology, jaké vidáme často v televizi: účastníci se jen tváří, jako by hovořili spolu – ve skutečnosti si mohou být navzájem ukradení a obrazejí se ke svým divákům a voličům. Typický průvodní jev falešného rozhovoru je skákání do řeči. Svědčí o tom, že skokanovi vůbec nechybí to, co překřičel a přerušil, protože ho to nezajímá, nestojí o to. Pak se ovšem nemůže ani nic dozvědět a rozhovor je zbytečný nejen pro ty překřičené, ale i pro něho.

Rozhovor je instituce bytostně demokratická, ba rovnostářská. Proto mu nesvědčí ani diváci. Vadí tu i každá autorita, skutečná i domnělá, buď proto, že se příliš prosazuje, anebo proto, že se ti druzí ostýchají. Rozhovor může být ostrý, ale nesmí být osobní: je rozhovorem jen jako něco společného, nikdy ne jako střelka nebo ostouzení před dalšími. Jako se o některých lidech říká, že „nemají smysl pro hru“, platí o jiných, že „s nimi není řeč“, to jest rozhovor. Neboť rozhovor je skutečně řečová hra, hra s nenulovým součtem, která může dát víc, než do něho účastníci přinesli – pokud mu to ovšem oni sami dovolí.

OTÁZKY

- Proč říkáme, že řeč je původně rozhovor?
- Zkuste formulovat pravidla rozhovoru jako řečové hry!
- Uveďte různé druhy řečových her a typy výpovědí. Vložte rozdíl mezi nimi!
- Rozmyslete časovou strukturu slibu, ve chvíli kdy vzniká a kdy se má splnit!
- Proč se říká, že demokracie je rozhovor? V čem je to výhoda a v čem slabost?
- Jak může z rozhovoru vzniknout víc, než do něj účastníci přinesli? Zažili jste to někdy?